

Danmarks første fængsel

Stavemåden i alle citater er moderniseret.

S. 2: "*Hoveder vokser [...] hos os.*" Alle citater fra Olafssons beretning stammer fra Jon Olafsson, *Islænderen Jon Olafssons oplevelser som bøsseskytte under Christian IV*, oversat fra islandsk af Sigfus Bløndal (København: Gyldendalske Boghandel, 1905), s. 196.

S. 2: "*indrettet et fængsel [...] og mindste forbrydelser.*" Ibid., s. 32-33.

S. 4: [...] *det seneste værk om fængselsvæsen fra 1890'erne.* Fr. Stuckenberg, *Fængselsvæsenet i Danmark: En historisk skildring* (København, G.E.C. Gad, 1893-96)

S. 6: *Her begik fangen [...] blot 21 år.* Rigsarkivet, Københavns Stokhus, Slaverulle, 1763-1777.

S. 6-7: *Trunken blev [...] sagde det.* Fr. Stuckenberg, *Fængselsvæsenet i Danmark: En historisk skildring* (København, G.E.C. Gad, 1893-96), s. 44.

S. 7. [...] *hvor fangen Hans Georg Forthammer [...] fra netop Trunken.* Rigsarkivet, Holmens chef, *Bøger over Bremerholms fanger, 1684-1721.* Sagen er også omtalt i Tyge Krogh, *Oplysningstiden og det magiske: Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel* (København: Samleren, 2000), s. 132-133.

S. 7: *Baggrunden på turisternes billede [...] sammenhængende landmasse.* Bernt Kure, *Holmen: Orlogsværftet, flådebasen – en ny bydel* (København: Høst og Søn, 2005).

S. 12: *De første spredte [...] betydelig del af flåden.* Olaf Olsen, *Christian 4.s tugt- og børnehus* (København: Wormianum, 1978), s. 23.

S. 12. *Fra 1576 [...] grave volde.* C.F. Bricka m.fl., *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold: i uddrag, bind 6 (1576-1596)* (København: C.A. Reitzel, 1900), s. 78.

S. 12. *Definitionen af en [...] arbejde at få.* Tyge Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500–1800* (Odense: Odense Universitetsforlag, 1987), s. 60.

S. 13: [...] "*trældom og arbejde.*" V. A. Secher, *Corpus constitutionum danicæ: Forordninger, recesser og andre Kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende, 1558-1600, første bind* (København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1887-1888), s. 42-43. Også andre europæiske magter så slaveri som en løsning på tidens sociale problemer. Englands såkaldte "Vagrancy Act" fra 1547 åbnede også for at trælbinde løsgængere i tvangsarbejde. Projektet blev dog opgivet efter blot to år, da det viste sig umuligt at implementere. Robin Blackburn, "The Old World Background to European Colonial Slavery", *The William and Mary Quarterly* 54(1), 1997:85.

S. 13: *Der er dog ikke [...] tvungen arbejdskraft.* Tyge Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800* (Odense: Odense Universitetsforlag, 1987), s. 83.

S. 14: *Vi ved også [...] vigtigere end i nord.* Se fx Ruth Pike, *Penal Servitude in Early Modern Spain* (Madison: The University of Wisconsin Press, 1983).

S. 15: *Tvangsarbejdet skal ses [...] fri og ufri*. I de senere år har denne måde at forstå tvangsarbejdet igen vundet indpas. Se fx Christian De Vito og Alex Lichtenstein, "Writing a Global History of Convict Labour", *International Review of Social History* 58(2013):285-325.

S. 15: *Allerede fra 1601 [...] livslangt strafarbejde*. Olaf Olsen, *Christian 4.s tugt- og børnehus* (København: Wormianum, 1978), s. 26.

S. 15: *Strafarbejdet var [...] blev de hængt*. Rigsarkivet, *Lensregnskaber 1559-1662*, København A., *Regnskaber 1599-1603*. Tak til Tyge Krogh for denne henvisning.

S. 15: *Samme idé [...] sendes til København*. Tyge Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800* (Odense: Odense Universitetsforlag, 1987), 78; V. A. Secher, *Corpus constitutionum danicæ: Forordninger, recesser og andre Kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende, 1622-1638, fjerde bind* (København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1887-1888), s. 664.

S. 15: *Langsomt, men støt [...] førte til strafarbejde*. C.F. Bricka m.fl, *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold: i uddrag, bind 4 (1566-1570)* (København: C.A. Reitzel, 1896), s. 469-470.

S. 16: *Fx udstedte kongen [...] straffes med arbejde*. V. A. Secher, *Corpus constitutionum danicæ: Forordninger, recesser og andre Kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende, 1558-1600, tredje bind* (København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1891-1894), s. 549-550.

S. 16: *De, som unddrog sig [...] de havde gået ledige*. Tyge Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800* (Odense: Odense Universitetsforlag, 1987), s. 59-60.

S. 16: *I de første [...] den hyppigste forseelse*. Kravet bortfaldt igen senere, da de nyetablerede politimyndigheder fra og med 1684 havde ret til at tvinge løsgængere til arbejde i militæret og i tugthuse. Se Jacob Henrik Schou, *Chronologisk register over de kongelige forordninger og aabne breve, første bind* (København, 1797), 29. april 1684. Det var dog kun i meget få tilfælde, at de førte sådanne folk til Bremerholm.

S. 16: *Men trældom for [...] fængselsindsattes status*. Fr. Stuckenberg, *Fængselsvæsenet i Danmark: En historisk skildring* (København, G.E.C. Gad, 1893-96), s. 14; Poul Johannes Jørgensen, *Dansk Retshistorie* (København: G.E.C. Gads Forlag, 1974), s. 206.

S. 18: *Ritualet var en [...] præsten og menigheden*. Præstens rolle kan studeres i det såkaldte "Kirkeritual", der blandt meget andet instruerede præster i, hvordan de skulle agere ved henrettelserne. Andreas Krogh, *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual* (København, 1855. Opr. 1685), s. 125-139.

S. 18: *Mange kropsstraffe [...] anset som smittende*. Æresforestillingerne har interesseret mange kulturhistorikere i de seneste årtier. Se fx Hans Henrik Appel, *Tinget, magten og æren* (Odense: Odense Universitetsforlag, 1999); Tyge Krogh, "Bødlens og natmandens uærlighed," *Historisk Tidsskrift* 94(1), 1994:30-57; Erling Sandmo, *Voldssamfundets undergang: Om disciplineringen av Norge på 1600-tallet* (Oslo: Universitetsforlaget 2002).

S. 19: *En bølge af [...] i Amsterdam i 1590'erne*. Pieter Spierenburg, *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007, org. 1991).

S. 19: *København fik allerede [...] hollandsk forbillede*. For mere om denne institution se Fr. Stuckenberg, *Fængselsvæsenet i Danmark: En historisk skildring* (København, G.E.C. Gad,

1893-1896); Olaf Olsen, *Christian 4.s. tugt- og børnehus* (København: Wormianum, 1978); Peter Agerbo Jensen, "Christian IV's tugt- og børnehus: Social institution eller merkantilistisk foretagende?", *Kulturstudier* 2(2012)6-27.

S. 21: *Det var dog børn [...] overgik klart Trunkens*. Olaf Olsen angiver, at mandlige løsgængere efter 1619 bliver særdeles sjældne blandt de indsatte i tugthuset og slutter, at de i stedet sættes på Bremerholmen. Se Olaf Olsen, *Christian 4.s. tugt- og børnehus* (København: Wormianum, 1978), s. 33-35. I denne institutions arkiver er de dog endnu sjældnere. Fra de oversigter over fanger, som kendes, er løsgængerne en lille andel og dem, som faktisk findes er også ofte dømt for andre forbrydelser. Denne gruppe, som Olsen mener blev dømt udygtige til tekstilproduktionen forsvinder således som tvangsarbejdsanstaltens vigtigste gruppe af indsatte frem imod 1620. Årsagen findes nok i en blanding af kravet om en dom (hvilket gjorde det til en dyr affære at pågribe en løsgænger) samt det faktum, at kriminelle med andre forseelser på dette tidspunkt har opfyldt behovet for arbejdskraft på Bremerholmen, imens børn og kvindelige forbrydere gjorde det samme i tugthuset. I 1700-tallet, hvor 1684-forordningen havde gjort det muligt at forfølge løsgængerne uden den store omkostning, ser vi tydeligt, at løsgængeriet oftest straffes med tugthusarbejde og ikke med jernstraf. Efter 1620 er det også ganske sandsynligt, at man har brugt de større byers arresthuse til korte straffe for de arbejds- og hjemløse.

S. 21: *Fængslerne, der ofte [...] fartøjer i 1700-tallet*. Mary Gibson og Ilaria Poerio, "Penal Colonies in Modern Europe", i *A Global History of Convicts and Penal Colonies*, redigeret af Clare Anderson (London: Bloomsbury, fortkommende); Johan Thorsten Sellin, *Slavery and the Penal System* (New York: Elsevier, 1976).

S. 22: *Netop derfor [...] drevet af en stat*. Pieter Spierenburg, *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007, org. 1991), s. 143. Spierenburg argumenterer at "purely criminal prisons also existed in the early modern period. As a result of a differentiation process, two were in full operation before 1700 already. Amsterdam and Hamburg were the pioneers. Thus, the birth of the criminal prison must be situated in Amsterdam and Hamburg in the second half of the seventeenth century."

S. 24: *Det praktiske hensyn [...] konsekvenser*. C. F. Bricka og J. A. Fridericia, *Kong Christian den fjerdes egenhændige breve*, bind 4 (København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1882), nr. 369.

S. 25: *De første bortløbere [...] skulle de arresteres*. C. F. Bricka m.fl., *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold: i uddrag*, bind 15 (1621-1623) (København: C.A. Reitzel, 1922), s. 8.

S. 25: *Sjællands naturlige grænser [...] for bortløbere*. Ibid., s. 194.

S. 26: *Ifølge en bemærkning [...] formentlig i 1622*. C. F. Bricka, *Kong Christian den fjerdes egenhændige breve*, bind 1 (København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1887-1888), nr. 194, 195 og 242.

S. 27: *En af dem [...] på Slotspladsen*. Jon Olafsson, *Islænderen Jon Olafssons oplevelser som bøsseskytte under Christian IV*, oversat fra islandsk af Sigfus Bløndal (København: Gyldendalske Boghandel, 1905), s. 33-34.

S. 27: *Begge tekster [...] for myndighederne*. Christian V, *Kong Christian den Femtis Danske Lov* (København: 1683).

S. 30: *Generelt var det [...] genstand for straffeformen.* Denne vurdering bygger på en database over indsatte udformet på baggrund af Rigsarkivet, Holmens chef, Bøger over Bremerholms fanger, boks 1 til 16.

S. 30: *Som tidligere nævnt [...] på ryggen.* For mere om de forestillinger, der cirkulerede om bødlen se Hugo Matthiessen, *Bøddel og galgefugl: Et kulturhistorisk forsøg* (København: Gyldendal, 1910).

S. 30-31: *I et enkelt tilfælde [...] der var "skændt".* Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1722 september 7 - 1724 juni 27, fol. 195.

S. 31: *Alle fanger bar [...] en trillebør.* Jon Olafsson, *Islænderen Jon Olafssons oplevelser som bøsseskytte under Christian IV*, oversat fra islandsk af Sigfus Bløndal (København: Gyldendalske Boghandel, 1905), s. 32.

S. 31: *"blev beskikket [...] op og i."* Ibid. s. 32-33.

S. 32. *Hver morgen [...] resterne kunne genbruges.* Denne rekonstruktion af dagligdagen bygger på læsningen af en lang række sager især fra Over- og Underadmiralitetetsretten.

S. 33: *I 1671 førte [...] beplante St. Thomas.* Gennemgangen af straffefangernes rolle i kolonihistorien bygger på mine egne arbejder med emnet. Se Johan Heinsen, "Dissonance in the Danish Atlantic: speech, violence and mutiny, 1672–1683" *Atlantic Studies* 13(2), 2016:187-205; Johan Heinsen, "Flygtige stemmer: Straffefanger i Dansk Vestindien" *TEMP* 13, 2016:4-26; Johan Heinsen, *Mutiny in the Danish Atlantic World: Convicts, Sailors and a Dissonant Empire* (London: Bloomsbury, 2017); Johan Heinsen, "Scandinavian Empires", i *A Global History of Convicts and Penal Colonies*, redigeret af Clare Anderson (London: Bloomsbury, 2018).

S. 39: *I løbet af 1700-tallet [...] straffefanger i kolonierne.* Der var dog også kortvarige forsøg med at sende fanger til både Grønland og Finmarken. Ingen af disse var videre succesfulde. I tilfældet med Finmarken, kan fangerne identificeres enkeltvis i Rigsarkivet, Københavns Stokhus, Slaverulle, 1763-1777. Norske domstole brugte imidlertid eksil i Nordnorge også efter 1814.

S. 39-40: *Det transatlantiske eksperiment [...] inde om natten.* J.H. Huusman, *En kort Beskrivelse over Skibets Cron-Printz Christians lykkelige gjorde Reyse baade til og fra China* (København: H.K.M. private bogtrykkeri, 1760), s. E2.

S. 42-43: *"skarnagtige folk [...] fra deres slaveri."* Laurids de Thurah, *Hafnia Hodierna* (København: Ernst Henrich Berling, 1748), s. 207.

S. 43: *Det kan give et fingerpeg [...] når tyve skulle retsforfølges.* Tyge Krogh, *Oplysningstiden og det magiske: Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel* (København: Samleren, 2000), s. 47-48.

S. 43: *Når de fik fisk [...] knokler og ben".* Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1724 juni 28 - 1727 juni 4, fol. 142.

S. 43: *Der var også [...] for tynde.* Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1724 juni 28 - 1727 juni 4, fol. 174-175.

S. 44: *Ved flere lejligheder [...] umådeligt salt.* Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1724 juni 28 - 1727 juni 4, fol. 143.

- S. 44: *I 1726 kostede det [...] blev det værre.* Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1724 juni 28 - 1727 juni 4, fol. 174-175.
- S. 44: *"en fattig mand."* Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1724 juni 28 - 1727 juni 4, fol. 143.
- S. 44: *Matroser var [...] på gaderne.* Johan Heinsen, "Maritime Cultures of Crime, 1600-1800", i *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500-2000*, redigeret af Tyge Krogh, Louise Kallestrup og Claus Bundgård Christensen (London: Routledge, 2017).
- S. 45: *Admiralitetet forsøgte [...] voldsomt beruset.* Rigsarkivet, Admiralitetet, Underadmiralitetetsretten, Underadmiralitetetsprotokoller, 1707 december 15 - 1715 juli 18.
- S. 45-46: *Den måske mest [...] for at få mad.* Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1724 juni 28 - 1727 juni 4, fol. 138.
- S. 47: *Vi ved fx [...] lånt ham penge.* Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1722 september 7 - 1724 juni 27, s. 703-704.
- S. 47-48: *I april 1727 [...] grundig omgang pisk.* Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1724 juni 28 - 1727 juni 4, fol. 290-291; Rigsarkivet, Admiralitetet, Standretssager, 1727, klage i Bølges hånd, 11 april 1727.
- S. 48-49: *En lignende sag [...] skulle sælges.* Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1727 juni 15 - 1732 maj, fol. 97-98.
- S. 49-50: *Når nogen blev grebet [...] udsat for det.* Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1727 juni 15 - 1732 maj, fol. 97-98.
- S. 50: *[...] Frankfurt am Main [...] europæiske hære.* For mere om dynamikkerne i den militære hvervning se Jeanette Kamp, "Between Agency and Force: The Dynamics of Desertion in a Military Labour Market, Frankfurt am Main," i *Desertion in the Early Modern World*, redigeret af Jeanette Kamp og Matthias van Rossum (London: Bloomsbury Academic, 2016), s. 49-72.
- S. 51: *Osenberg havde [...] Wilche Jansen."* Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1727 juni 15 - 1732 maj, fol. 97-98.
- S. 51: *Pahl, Eggers og Anthonisen [...] selvtagne myndigheder."* Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1727 juni 15 - 1732 maj, fol. 101.
- S. 51-53: *Andre fangeledere [...] kagstrygning.* Dokumenterne vedr. tyverikomplottet i 1727 herunder dommene og kongens resolution findes i Rigsarkivet, Generalauditøren, Justitsekstrakter, 1722-1727. Henschens flugtforsøg behandles i Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetet, Admiralitetets justitsprotokol, boks. 20, 8. januar 1728.
- S. 53-54: *Osenbergs og Eggers' klike [...] spottet og pågrebet.* Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1727 juni 15 - 1732 maj, fol. 191-192.
- S. 54: *Mænd som Osenberg [...] sædelighedsforbrydere.* Johan Heinsen, "Straffearbejdere i Danmark-Norge: 1600-1850", *Arbetshistorie* 163, 2017 (3-4): s. 13-20.
- S. 54-55: *Fx stak fangen [...] glas øl.* Rigsarkivet, Admiralitetet, Underadmiralitetetsretten, Dombøger, 1691-1692, fol. 87-89.

- S. 56: *Nogle filede [...] med hænderne*. Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1727 juni 15 - 1732 maj, fol. 135-137.
- S. 57: *Når fangerne blev bragt [...] filen med sig*. Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1727 juni 15 - 1732 maj, fol. 50.
- S. 57: *Det viste sig [...] tidligere flugtforsøg*. Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1727 juni 15 - 1732 maj, fol. 191-192.
- S. 57: *Seemans praksis [...] flugtforberedelse*. Rigsarkivet, Holmens chef, Domme over fangerne på Bremerholmen, 1721-1724, Retsdokumenter vedr. Abraham Bølge; Rigsarkivet, Admiralitetet, Underadmiralitetetsretten, Dombøger, 1720-1723, fol. 636-643.
- S. 57-58: *En nat i januar 1730 [...] opdagede fangefogederne det*. Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1727 juni 15 - 1732 maj, fol. 248-252.
- S. 58: *Da Tralmand stod frem [...] jern og pisk*. Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1727 juni 15 - 1732 maj, fol. 248-252.
- S. 58-59: *Straffen synes kun [...] til Skåne*. Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1727 juni 15 - 1732 maj, fol. 291-292.
- S. 59: *"fangeskabet havde overlagt [...] hans drukkenskab."* Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1727 juni 15 - 1732 maj, fol. 291-292.
- S. 61: *Det var således personer [...] fra Trunkegården*. Rigsarkivet, Admiralitetet, Overadmiralitetetsretten, Standretsprotokoller, 1722 september 7 - 1724 juni 27, fol. 194-195.
- S. 61: *Det var der brug for [...] om berigelseskriminalitet*. Tyge Krogh, "Larcenous Soldiers: Crime and Criminal Cultures in Copenhagen in the First Half of the Eighteenth Century", i *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500-2000*, redigeret af Tyge Krogh, Louise Kallestrup og Claus Bundgård Christensen (London: Routledge, 2017), s. 160-176.
- S. 62: *Domsteksten emmer af [...] vand og brød*. Dommen findes i Rigsarkivet, Generalauditøren, Justitsekstrakter, 1728-1736.
- S. 63-64: *De opgav ikke [...] løsladt kort efter*. Sagsakterne findes i Rigsarkivet, Generalauditøren, Justitsekstrakter, 1728-1736.
- S. 64: *De fleste kilder [...] udfordre fængslets rammer*. Vi ved derimod, at dem, som endte på Christiansø gav anledning til alvorlige problemer. For mere om disse fangers liv på øen se Ingeborg Dalgas, *De bremerholmske jernfanger og fangevogtere på fæstningen Christiansø 1725-1735* (Egå: Ingeborg Dalgas, 2014).
- S. 64: *"opførsel findes fordægtig at være."* Rigsarkivet, Generalauditøren, Justitsekstrakter, 1728-1736, resolution 12. november 11126.
- S. 68: *Den 28.april 1785 [...] og tilbage."* Historien om Brynildsen og den skæbnsvangre flugt er fortalt på baggrund af Karsten Skjold Petersen, *Otte år i Danmark: En hvervet tysk soldats erindringer 1783-1791* (København: Tøjhusmuseet, 2005), 63-66; Rigsarkivet, Forsvarets Auditørkorps, Garnisonskommandantskabet i København, F. Justitsprotokoller, 1783-1791, fol. 267.
- S. 68: *Fangerne måtte heller ikke [...] forfalskninger af rejsedokumenter*. Rigsarkivet, Forsvarskommandoen - kommandanten i København, Stokhusets arkiver, Instruktion for

stokhusinspektør Kaptajn Romanus 1819 mm., Instruction for Arrest-Forvalteren i Stockhuset Peter Sörensen Præsten 1772.

S. 70: *Det var en lukrativ [...] til stadighed også farligt.* De statistiske angivelser er baseret på de såkaldte slaveruller, der findes i boks 33 til 40 i Rigsarkivet, Københavns stokhus.

S. 70: *En af de mest bramfri [...] bliver forsømt.* Francisco de Miranda, *Francisco de Mirandas danske rejsedagbog 1787-1788*, ved Haavard Rostrup (København: Forlaget Rhodos, 1985), s. 60 og 125.

S. 71: *Fangerne blev desuden [...] fangen letgenkendelig.* Simon Devereaux, "The Making of the Penitentiary Act, 1775-1779", *The Historical Journal* 42(2), 1999:405-433.

S. 71: *En endnu mere prominent [...] forsvindende lidt i løn.* John Howard, *The State of the Prisons in England and Wales with Preliminary Observations and an Account of some Foreign Prisons and Hospitals* (London: Johnson, Dilly og Cadell, 1792), s. 77-78.

S. 71: *Også danske embedsmænd [...] at ændre på fængslet.* For et eksempel på den offentlige debat herom se Riegels i Peter Henningsen, "Lasternes ulykkelige ofre: Niels Ditlev Riegels i ulykkens forgård", *Historiske Meddelelser om København*, 2007/2008: s. 205-237.

S. 72: *"selskabet var så fordærveligt [...] kom ud som tyve."* Francisco de Miranda, *Francisco de Mirandas danske rejsedagbog 1787-1788*, ved Haavard Rostrup (København: Forlaget Rhodos, 1985), s. 133.

S. 74: *Man havde allerede [...] fundt utilstrækkelig.* Se Anders Mathisen Hjørrings beskrivelse i *Kjøbenhavns Diplomatarium*, redigeret af O. Nielsen, bind 5 (København, 1872-1887), s. 752.

S. 74: *Et lignende system [...] samme periode.* Simon Devereaux, "The Making of the Penitentiary Act, 1775-1779", *The Historical Journal* 42, 1999 (2): s. 422.

S. 74: *En yderligere differentiering [...] til de sindssyge.* Peter Scharff Smith, *Moralske hospitaler: Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870* (København: Forum, 2003), s. 75.

S. 74: *Også på Christianshavn [...] blev plysklippede.* Jens Engberg, *Dansk Guldalder: eller oprøret i tugt-, rasp- og forbedringshuset i 1817* (København: Rhodos, 1973), s. 88.

S. 75: *I 1813 dræbte [...] indsatte på Christianshavn.* Ibid., s. 89.

S. 75: *En fangede bemærkede [...] 24 år gamle.* Christian Kjær, *Forbryderen Christian Kjær, hans Liv og Levnet* (Rudkøbing: 1860), s. 105.

S. 75-76: *En beretning [...] mange venner.* Ibid., s. 110.

S. 76: *Fuglsbølle beskrev fangerens [...] afskum blandt fangerne.* Ibid., s. 172.

S. 76: *"dersom vi kunne [...] forfremmet i sit fangenskab."* Ibid., s. 106-107.

S. 78: *Fuglsbølle beskrev, hvordan [...] iblandt dem.* Ibid., s. 108.

S. 78: *Det tidligste flugtforsøg [...] blev lægt.* Anders Mathisen Hjørrings beskrivelse i *Kjøbenhavns Diplomatarium*, redigeret af O. Nielsen, bind 5 (København, 1872-1887), s. 752.

- S. 78: *I 1716 fortalte Københavns [...] og malice.* Villads Christensen, "Daglige begivenheder i København 1716–22", *Historiske Meddelelser om København* 7 1919-20:325-385 (særligt 335-336).
- S. 78: *Guldhornstyven Niels Heidenreich [...] forladt København.* Ulrik Langen, *Tyven: Den utrolige historie om manden, der stjal guldhornene* (København: Politiken, 2015).
- S. 79: *"den afbrændte grund [...] af huset."* Christian Kjær, *Forbryderen Christian Kjær, hans Liv og Levnet* (Rudkøbing: 1860), s. 114.
- S. 79: *Den ene var kosten [...] på benmel.* Jens Engberg, *Dansk Guldalder: eller oprøret i tugt-, rasp- og forbedringshuset i 1817* (København: Rhodos, 1973), s. 89–90.
- S. 79: *Det første store sammenstød [...] efter sultestrejken.* Hvor andet ikke anført bygger beskrivelsen af urolighederne i 1815-1817 på Jens Engberg, *Dansk Guldalder: eller oprøret i tugt-, rasp- og forbedringshuset i 1817* (København: Rhodos, 1973).
- S. 81: *Kernen i gruppen [...] end godt var.* De biografiske beskrivelser af hovedmændene bag oprøret bygger på data fra Rigsarkivet, Tugt-, Rasp og Forbedringshuset på Christianshavn, Mandtalsbog over Børne- og Rasphusets lemmer, 1811-1846, samt de førømtalte slaveruller fra Stokhuset.
- S. 81-82: *Om natten fik [...] endt i Rasphuset.* " Rigsarkivet, Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn, Actuariatets forhørsprotokol, 1817, april 1817.
- S. 82: *Ser man på fangeprotokollerne [...] fanget andre steder.* Rigsarkivet, Tugt-, Rasp og Forbedringshuset på Christianshavn, Mandtalsbog over Børne- og Rasphusets lemmer, 1811-1846.
- S. 82: *Nogle meddelelser [...] tilpasset omstændighederne.* Gjest Baardsen, *Vandrings- eller Skøiersprog* (Oslo: 1948).
- S. 83: *Den 25. juni [...] nøglebundet.* Rigsarkivet, Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn, Actuariatets forhørsprotokol, 1817, 26. juni 1817.
- S. 83: *"Ikke en sten [...] rasphusfangerne sige.* Rigsarkivet, Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn, Actuariatets forhørsprotokol, 1817, 26. juni 1817.
- S. 86: *Fx indførte man [...] en skærpelse.* Peter Scharff Smith, *Moralske hospitaler: Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870* (København: Forum, 2003), s. 114.
- S. 87: *Krudttårnet var kvælende.* Beskrivelserne af krudttårnet bygger på Lis Ekelund Nielsen og Palle Tolstrup Nielsen, *Danmarks værste fængsel: om krudttårnsfangerne i Kastellet 1817-47* (København: Gyldendal, 2005).
- S. 89: *"som var Danmarks værste fængsel."* Christian Kjær, *Forbryderen Christian Kjær, hans Liv og Levnet* (Rudkøbing: 1860).
- S. 90: *Han følte sig [...] til herlighed.*" Ibid., s. 171.
- S. 90: *For at iscenesætte [...] jordens største tyran.*" Ibid., s. 142.
- S. 91: *"På et sådant sted [...] at tænke."* Ibid., s. 142-146.
- S. 91: *I Fuglsbølles beskrivelse [...] tage den selv.*" Ibid., s. 122.

- S. 94: ... noget andet. Michel Foucault, *Discipline and Punish: the birth of the prison* (Harmondsworth: Penguin, 1979).
- S. 94: *Det er selvfølgelig let [...] var nyt.* Se fx Pieter Spierenburg, *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007, org. 1991).
- S. 94: *De fængsler, der åbnede [...] den fængslede.* Peter Scharff Smith, *Moralske hospitaler: Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870* (København: Forum, 2003), s. 29.
- S. 96: *Problemet manifesterede sig [...] britiske embedsmænd.* Tim Hitchcock og Robert Shoemaker, *London Lives: Poverty, Crime and the Making of a Modern City* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), s. 328, 368-372 og 392: "Reforms were driven not only by bureaucratic impetus, cost-cutting and (at times) humanitarian concerns but also by a fundamental fear of rebellion and disorder."
- S. 96: *"i nogle fængsler [...] og flugter."* John Howard, *The State of the Prisons in England and Wales with Preliminary Observations and an Account of some Foreign Prisons and Hospitals* (London: Johnson, Dilly og Cadell, 1792), s. 8.
- S. 96: *Brugen af enmandsceller [...] om natten.* Ibid., s. 22.
- S. 96: *"flugtforsøg opdages [...] beskidte vægge."* s. 30.
- S. 96: *På samme måde [...] en stribe oprør.* Peter Scharff Smith, *Moralske hospitaler: Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870* (København: Forum, 2003), s. 90.
- S. 96: *Også den danske reformatorer [...] for flugt.* Se fx *ibid.*, s. 164.
- S. 97: *Man havde således [...] på Christianshavn.* C. N. David, *Nogle Oplysninger om Cellesystemet navnlig dets Afskaffelse i Frankrig* (København: 1853).
- S. 97: *De strafferetslige [...] som mål.* Peter Scharff Smith, *Moralske hospitaler: Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870* (København: Forum, 2003), s. 73.
- S. 97: *Og de første klare krav [...] med vagterne.* Lis Ekelund Nielsen og Palle Tolstrup Nielsen, *Danmarks værste fængsel: om krudttårnsfangerne i Kastellet 1817-47* (København: Gyldendal, 2005), s. 79.
- S. 97: *Det moderne fængsel [...] og frihed.* Denne kamp fortsatte således også inde i det moderne fængsel. Eksempelvis har et nærstudie af Vridsløselille fra i 1870'erne vist, at fangerne kommunikation ikke stoppede. Den fandt nye veje, trods det intensive fokus på at gøre den tavs. Fangerne kommunikerede igennem varmerørene. Det monumentale fængsels kolde ekko gjorde det svært for autoriteterne at spore ords ophavsmand. Ligesom i tugthuset på Christianshavn kunne nedskrevne beskeder cirkulere og fangerne fandt endog på kodesystemer, der kunne bruges til at telegrafere imellem cellerne. Og ligesom det var tilfældet med de gamle fængsler, forsøgte de indsatte at bryde ud. Peter Scharff Smith, *Moralske hospitaler: Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770-1870* (København: Forum, 2003), s. 296-297.
- S. 98-99: *Fængselspræsten Wilhelm Munck [...] var bedre.* Wilhelm Munck, *Fængselspræsten Pastor Vilhelm Muncks Optegnelser* (København: Gyldendalske boghandel, 1922), s. 129-130.